MSS No. 212 Subject Language

Name of MSS अमरकोषः लिंगादि संग्रह वर्ग

Author — —

Period — — Folios 21

Script Sanskrit Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios 1 to 4, 23

212

212

(58)

Amarakosa

212

तद्धिताः तस्य त्रिलिंगतास्य प्राप्ति तदपवादमाह घञोऽञ इति घञः सा अस्यां क्रियेति ञः घञन्तात क्रियावाचि
नः प्रथमान्तात् अस्य अस्मिन्नर्थे विहितो योऽञ प्रत्ययस्तदंतः स्त्रियां भवति दंडपातादिक्रियास्याः फाल्गुन्यां
दंडपाता फाल्गुनीत्युदाहरणोद्देशः ननु नियमार्थं फाल्गुन्यो ग्रहणं हत तेन दांडपातादितिथिरपि एवं

घञोञःसाक्रियास्यांचेह्यंडपातादिफाल्गुनी
श्येनंपाताचमृगयातैलंपातास्वधेतिदिक् ८

शाल्वपाताभूभिः एवं श्येनपातोऽस्यां मृगयायां श्येनंपाता मृगयापातिलपातोऽस्यां स्वधायां क्रियायां तैलंपाता
स्वधा श्येनतिलस्य पाते जेऽइति सूत्रम पितृदाने स्वधा मत मित्यमरमाला क्वचित्देशेऽपि फाल्गुणपूर्णिमायां
दंडपातेनक्रीडा भवति ८ ॥

स्त्र॰ स्त्रीस्यादिति प्रपञ्चयः स्वसंतामित स्थितायदि प्रयोक्तुर्विवक्षातदा मरणाल्यादि स्त्रीत्वेकाचिदिति यत्रपुत्र
२१ पुंसकयोः स्त्रीत्वं दृश्यते प्रदंतादेव स्त्रियाङीश्प्रत्ययः तस्मान्नायः द्व्यक्वाचिशद्वेभ्यस्तिहद्वंरेषरा नजा
५ तिगुणक्रियाशब्देभ्यः स्वतन्त्ररणालम मृणाली वंशीकुंडीमणालीमंचोमएडपीछत्रीदर्पणावनी मशा
ली गौरादिङीष्कृ स्वार्थकप्रत्ययः स्त्रियामिष्यते पेटिकाचादिकाशाटिकाइतिमजुटकेखित्वयत्रकृस्वा
र्थेकप्रत्ययस्तत्रापिनस्त्रीत्वमित्यस्मान्नायः पथ्याकृस्वो हेताहेलकइत्याऊः पाणिन्यादिभिरन्वशिष्टं लिंगम

स्त्रीस्यात्काचिन्मरणाल्यादिर्विवक्षापचयेयदि लंकाशेफालिकाटीकाधातकीपंजिकाद्वकी ८

भिधायतदनुशिष्टानिकानिचिन्नामानिकान्तादिक्रमेणाह लंकेति लंकादीनां ड्याप्वृडं तमित्यनेन लिं
गानुशासनेनसिद्धानामानुसासनार्थः पृथक्पाठः भंगीप्रभृतीनांलिंगानुशासनार्थं च शेफालिकादी
नांपूर्वंस्वपर्यायपठितानालिंगोपदर्शितप्रपंचार्थमेव लंकाराक्षसद्वीपकंस्पष्टंम शेफालिकापुष्प
भेदः टीकाविषमपदव्याख्याधातकीधातपुष्पिकापंजिकानिशेषपदव्याख्यानीआपव्ययलिखना २१
ध्याच आरकीतवरिकापरिमाणांतरोत्रिषुदृश्यते ८ ॥

सिधुकादंत्यसाहत्तभेदः सोयइतिप्रसिद्धः शारिकातालव्यशापहिभेदः हत्तभेदइत्यन्वयः शारिकावणा।
सिसुदाश्तत्नवात् अप्रेनत्वशारिकपवहत्यस्माऊः हिक्काऊर्द्धवातप्रवृद्धोस्वरभेदः माचिकावनमक्षिकाउ
ल्काज्वालातेजः पुंजः पिपीलिकावल्मीककृमिः शनैर्यातिपिपीलिकइतिपुंस्त्वमस्यचदृश्यते तिंदुकीना

सिधुकासारिकाहिक्कामाचिकोल्कापिपीलिका
तिंदुकीकणिकाभंगिः स्वरंगास्त्वविमाळ्यः ८

मध्यतः फलंचकणिकाग्नईमाणापरमाणगोधूमचूर्णावी हिभेदस्त्वभंगीरचनाविशेषः कौटिल्यंवाय
थाहस्यभंगिावाअग्नतेयम् स्वरंगाणापरमाणुगोधूमेतिपंगम्भस्वातः सूचिर्द्दृंत्यसावाङ्गता सूचिर्द्देत्यभेदे
चव्यथनीशिखमोरपीतिरत्नकोशः चवर्गप्रथमोपदपवसाधुः तदाकांतादिकमभंगोनभवति माढि
पत्रशिरेतिरत्नकोशः मकुटेमर्वसेचेतितदाटवर्गचवर्गयोतः ८ ॥

श्रं· स्त्रीस्यादिति प्रपंचयः स्वलंतमित स्थितायदि प्रयोक्तृविवक्षातदामरणाल्यादिस्त्रीत्वेकाविदिति यत्रपुन
२१ पुंसकयोः स्त्रीत्वंदृश्यते अदंतादेवस्त्रियाङीप्प्रत्ययइत्याम्नायः द्रव्यवाचिशब्देभ्यइतिद्रष्टव्यंपरा नञा
५ तिगुणक्रियाशब्देभ्यः स्वतंत्ररणालम् मृणाली वंशीकुंडीमणालीमंत्रीमण्डपीव्यत्रीदर्प्पणीवनी मश
ली गौरादिङीप्स्वार्थेकप्रत्ययः स्त्रियामिष्यते पेटिकावाटिकाशारिकाइतिमत्रऊटकेवित्वयत्रक्ता
र्थेकप्रत्ययस्तत्रापिनस्त्रीत्वमित्याम्नायः पथ्याक्तस्तोहुतोहुलकइत्याऊः पाणिन्यादिभिरनुशिष्टंलिंगम
स्त्रीस्यात्काचिन्मरणाल्यादिर्विवक्षापचयेयदि लंकाशेफालिकाटीकायातकींपंजिकावकी ७
भिधायतदनुशिष्टानिकानिचित्रामानिकान्तादिक्रमेणाहलंकेति लंकादीनांङाबूङ्ःतमित्यनेनलिं
गानुशासनेनसिद्धानामात्रसासतार्थः पृथक्पाठः भंगीप्रभृतीनांलिंगान्तरप्रसनार्थंचशेफालिकादी
नांपूर्वंस्वपर्य्यायपठितानालिंगोपदर्शितेप्रपंचार्थमेव लंकाशालसजरीपकंस्पष्टंम शेफालिकापुष्प
भेदः टीकाविषमपदव्याख्यानीयातकीधातपुष्पिकापंजिकानिशेषपदव्याख्यानीआपव्ययलिखना २१
र्थावश्मारकीतवरिकापरिमाणांतरोत्रिषुदृश्यते ७ ॥

सिधुकादंतसमाहृतभेदः सोयइतिप्रसिद्धः शारिकातालवृक्षणपत्तिभेदः हृत्भेदइसमन्वयः शारिकावर्ण।
सिसुदारटतनात अन्येतुशारिकपवहृदयमाऊः हिक्काऊर्द्धवातप्रवृद्धोसरभेदः माचिकावनमक्षिकाउ
ल्कातालातेजःपुंजःपिपीलिकावल्मीककृमिः शनैर्यातिपिपीलिकइतिपुंस्त्व ममपदहशपते तिंदुकीना

सिधुकाशारिकाहिक्कामाचिकोल्कापिपीलिका
तिंदुकीकर्णिकाभंगिःस्वरंगातृविमाढयः ८

मकुंदः फलंचकर्णिकामूर्द्ध[illegible]णपरमाणगोधूमचूर्णीवी हिभेदश्वभंगीरचनाविशेषः कौटिल्यंवाय
याहृतभंगिवाऽव्रतेयम स्वरेगाणपरमाणुगोधूमे तिर्यग्मुखातः स्वविर्हंतसमावाऽज्ञता स्वचिन्तेत्यभेदे
वचथनीशिखमोरपीतिरत्नकोशः चवर्गप्रथमोपदपवसाधुः तदाकांतादिक्रमभंगोनभवति माढि
पत्रशिरेतिरत्नकोशः स्वकुटेसर्वस्वे चेति तदाटवर्गचतुर्थातः ८ ॥

अ० पिच्छाशाल्मलिनिर्यासः भक्तमंडादिश्च वितंडा स्वपक्षस्थापनहीनपरपक्षमुदासः काकिणीमानदंडस्य
९२ तुरीयांशेपणस्यचेतिद्ववर्गातिथराणिः पलोन्दमानेदंडेनोतुरीयांशेपिकाकिनीतित्तवर्गातिरभसः उद्मान
६ मात्रभाषाभेदः ऊत्सास्मादष्टभिर्द्रौणैर्द्रोणपादेनवाटकः अतोर्हृशतिकोभाराउद्मानमुदाहृतमि
ति चूर्णिर्वाउन्नताग्रुशेषभतिपल्लतर्क्कचूर्णनाम्नचूर्णिः पातंजलमहाभाष्यंचलोहादीनांवतिकषेभ्रूणणी
प्रावरणांतरेस्तिकोशः श्यंतालव्यादिर्मेदेन्यगा दुणी कर्ममिजलौका दरत्देताम्लेछजातिः देशभेद
पञ्चावितेंडाकाकिण्यश्चूर्णिःशाणीदुणीदरत् स्मृतिःकंथाक्तथासंदीनाभीराजसभापिच ६
स्त्रियांप्रयातेतिभयपर्वतयोरपीतिमेदिनिः स्मृतिस्तीव्रवेदनादानमवसानेच कंथस्यात्कर्पटः कंथा
स्त्क्यभिन्नेस्यातथाप्रावरणांतरेस्ति ग्रासंदीदन्यमालसुखवहूभिद्वाणांमासनंचवेत्रासनंच नाभिः
स्मात् तद्वियेथस्मिनाभिः प्राण्यंगके स्त्रियाम् तेनपरिशेषात् प्राण्यंगमात्रेनाभिर्वाउन्नता किंतपुंस्यपि = ९२
प्रयोगोदृश्यते समत्कसंकजनकोषकोमैलेरूपाहिताश्रीणुपनीविनाभिरिति भारविः अतएवस्त्वे मि
गाद्विवियोनाभिः पुंसिप्राण्यंगकेहयोरितिरभसः राजसभेतिसभाराजेसन्नराजपर्य्यायग्रहणान्नक्लीव टि

झल्लरीवाद्यभेदः स्यात्क्रोशाश्च चर्चरीगीतभेदेस्यात्केशभिकरणाह्वयोरिति पारीपात्रवदीकर्करीशस्योः पारीपाद
रज्जुवाचद्दन्तिनः वारीतिक्वचित्पाठो दोहनीगजवंधनी होरालग्नोर्द्धरात्रेचराशयर्द्धेचलह्वायाममचटकः सिध्म
लामत्स्यविकृतौवाच्यवत्किलासिति लालाजलंलिलाशंकाडम् गंडूषामूर्द्धन्यघाजलादिनामवरवस्यर

झल्लरीचर्च्चरीपारीहोरालह्वासिध्मला लालालिला
वर्गंडूषायदध्मसीचमसीमसी ९ इतिस्त्रीलिंगशेषः

णम् पुमानप्ययंगंडूषोन्नायिकीर्तितइतिवोपालितः पदध्मसीऊरूसंधौवातरोगभेदः चमसीमुद्गमस
रादिपिष्टकम् काष्ठैरचितयज्ञपात्रमित्यन्ये मसीपात्रेञ्जनंदेत्यसालिपिप्रयोजना स्त्रीपुंसयोर्मसिसिरि।
तिव्याडिः इतिस्त्रीलिंगसंग्रहः ९ ॥

पु॰ पुंस्त्रीसमभेदानुचरा इति अधिकारोयं प्राक् पुंसक विधेः सुरा देवा असुरा दैत्यास्तद्विशेषास्तदनुचराश्च पर्य्या
२॰३ यैः सह पुंसि स्त्र्यां प्रायो धात्रोपि अर्थवशात्ताहृक्वचनम् सुरपर्यायायथा सुराः अमर इति देवतादिशब्देन
विशेषविधिना बाधः देवविशेषवाचका यथा आदित्यः विश्वः साध्यः वासुदेवः इन्द्र इत्यादि पर्यायपर्या
योपि पुंल्लिंगः अनुचरो यथा गरुडः हाहा हूहूः मातलिः दिव्योपपादकादयस्तु गणाद्व्यक्तियोपाधिः

पुंस्त्रीसमभेदानुचराः सपर्य्यायाः सुरासुराः स्वर्गा
यागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ॥

परगामिन इति वाच्यलिंगाः अत एव विशेष्यनिघ्नवर्गे पठिताः एवमसुराणामप्येयम् यथाः सुरपर्य्या
याः दैत्याः दानवाः तद्भेदाः बलिनमुच्यादयः असुरानुचराः कूष्मांडभंडादयः एवं सर्वत्रोन्नेयं सुरीस्त्र २॰३
सुरीतिप्रयोगोऽशेषु अनेकार्थानां तु अर्थानुसारेण लिंगमुन्नेयम् स्वर्गे ति स्वर्गादयस्त्रानविंशतिर्यथा
संभवं संभेदाः सपर्य्यायाश्च पुंसि स्युः स्वर्गनाकत्रिदिव इत्यादि अवाधितरसेव ॥

यैरादिवैर्यैरस्त्रियांक्लीवेत्रिविरूपमिति यागोयज्ञः सवःक्रतुः तद्भेदः उक्थ्यातिरात्राग्निष्टोमाश्वमेधादयः
इष्टराजसूयादेश्चवाचितत्वंवक्ष्यते अद्रिः पर्वतइत्यादि तद्भेदाः मेरुहिमवान्सह्यः पारिपात्रादयः गंधमादन
मितिरूपभेदाद्वाधः मेघोघनोजलदइत्यादिः तद्भेदाः आवर्तादयः अभ्रमितिरूपभेदात् क्लीवम् अब्धिः
समुद्रइत्यादिपर्यायाः भेदाक्षीरोदादयः द्रुहेतुः रागलीत्यादिः भेदाः सत्ताम्रादयः पाटलाशिंशिपादे
रूपभेदाद्वाधः कालोदिष्टः समयइत्यादिभेदामासपक्षादयः तिनतिथ्यादीनांरूपभेदाद्वाधः असिः
खड्गः भेदानंदकचंद्रहासकटिमादयः शरोवाणः भेदानाराचादयः इषुईयोरितिवाधः अरिःशत्रुः
भेदाआततायाद्यादयः आततायीविशेष्यनिघ्नत्वात् त्रिषु ॥

अ॰ क्रोडागजदेहभागः पाणिगृहीसमश्च मरीच्यादीनांबाधः गंडः कपोलः ओष्ठोऽधरः दंतवासस्तत्रप्रधानत्वात्
२०४ क्लीवम् दोर्हस्तः भुजः बाहुर्द्वयोरित्यनेनबाधः दंतोरदः भेदोजंभः दशनानिजंदकलिकास्तइतिक्लीवेपि
दृश्यतेकंठोगलः समीपगलकंठेषु त्रिषुकंठविड्डुंधा इतिशाम्स्वतः केशः कचः विशेषश्च अलकः न
८ खः कररुहः नखेभ्योमितबाधः तेनप्रसिद्धत्वाद्धृदोऽनुरोधाच्चपाठः स्तनः कुचः अंगाद्दान्ताइत्यादिक
तसमासांतोऽदन्तशोह्योऽक्रान्तोः दांतः पुंसि अंगः शरीभागः शरीकः एवमंगोमध्यमंगमध्यांगः अंगोऽपरः

करगंडौष्ठदोर्दंतकंठकेशनखस्तनाः अंगाद्दांताः स्वांगभेदा गणनांताः प्रागसंख्यकाः ११

अपरांगः सायांगः इत्यादि अहः शाहांतो यथा द्व्यहः त्र्यहः पंचाहः इत्यादि पुण्याहमिति बाधकं वक्ष्यति ।
स्वांगभेदा इति देशो विषयं तद्भेदाः पुंसि स्युः प्रदेशो राष्ट्रिकः पौष्टिकेयइति अत्र गारलविषं पुंसि क्लीवे च का
कोलेत्यादिबाधकम् गणनांता इति समासांतस्यैकदेशगणनकारणाम् एवमुत्तरत्रापि प्रागसंख्यकाः पुंसि स्युः
परवल्लिंगापवादोयम् सर्वरात्रः पूर्वरात्रः अपररात्रः अहोरात्रः रात्र्याह्नाहाः पुंसीति समाहारेपि पुंस्त्वमेव इ २०४
तरेतरयोगेप्यहोरात्राविमौ पुण्यौ प्रागसंख्यका इति पंचरात्रे गणरात्रे रात्रं प्राक्संख्यावितमिति वक्ष्यति
वामनस्तु समाहारेऽहोरात्रमिमाह १२ ॥

श्रीपिष्टाख्यास्तु इति निर्यासशब्देन द्रवद्रवउच्यते श्रीपिष्टाख्या निर्यासाः पुंसि श्रीपिष्टः सर्जरसः आदिनाश्रीवासः सरलद्रवः गुग्गुलुः कुंदुरुः कर्पूरमस्त्रियामितिवाच्यः श्रीवेष्ट इति पाठ इति स्वामी अमसन्ततान्ताश्च वाधिता इति अमश्च अन्तश्च अमसन्तौ तावंते येषांते अमसन्तान्ताः पुंसि कीदृशा अवाधिताः यद्यपि विशेषैर्यद्वाधितं इति सवैवसंबंधस्तथापि तत्स्मरणार्थं वा पुनरुपादानम् अमंता यथा पुरोधाः पुरूरवाः अंगिराः अन्तंता यथा अह्ना सर्वत्मामघवा अर्यमा इत्यादि अवाधिता इत्यादि पादो जलजन्तुः नाम धाम इत्यादि ह्मचकमसिसमसन्तन्तम

श्रीपिष्टाद्याश्च निर्यासा अमसन्तान्ता अवाधिताः कशेरुजतवल्लती दिवातरुविरामकाः १३

पवादं वक्ष्यति काशेरुजलित्यादि तकारोरुकारश्च विरामो अन्तौ येषां ते तरु विरामाः शब्दाः पुंसि कशेरुजतवल्लनीत्यस्मात् विरामो यथा दैतः अरतः सेतः तंतुः केतः रुविरामो यथा क्रुरूः किंशरुः सरुः खड्गमुष्ठिः कशेरुजतवल्लनीमुपलक्षणम् तेन दारुकस्तुम्बुरुः इमश्रुप्रभृती नामपि ग्रहणम् इह तवास्तरे। स्त्रियां मतः स्त्री वेद इति वाधितम् चारुग्रवादीनां विशेष्यनिघ्नत्वमेव १३ ॥

प्र॰ कपाणोति कादिवर्गेषष्ठोपांताः पुंसिस्युः यदिग्रदंताश्चेत कोपधोपधालोकः स्फटिकः पर्यंकल्माषः माषः
२५ स्तूषः हूतः स्रुदः कल्कवल्कादित्वबाधितम वर्षादयस्त्वबाधिताः णोपांताः पाषाणगुणकिणकरेणुकाण
१ दयः विषाणांतबाधितम भोपांताः दंभलशलभकुम्भादयः कुसुंभादेस्तुबाधितम मोपांताः होमग्रामधू
मगुल्मादयः पद्मादेस्तुबाधितम योपांताः कर्करशीकरसमीरादयः अजिरचत्वरादेस्तुबाधितम अथेति अ
थादित्वाघध्यदेतअसत्रनसंबध्यते पकारादिषड्लोपांताः अबाधिताः पुंसितत्रपकारोपांताः स्तूपस्तूपकल्ला
पादयः कुतपस्तूपादेस्तुबाधितम थोपांताः नाथाकस्थादयः तीर्थादेस्तुबाधितम नोपांताः इनायचनभा
कषणमममरोमांतापद्मदंताश्रमीग्रथपथनयमदोपांतागोत्राख्याश्चरणाख्या ः १४
नुजनादयः वनादेस्तुबाधितम योपांताः अयरपमापुजापुनंत्रवायादयः स्रयमयादेस्तुबाधितम सोपांताः रस्
ह्मसयनसादयः विसादेस्तुबाधितम दोपांताः परसरटकरटादयः किरीटादेस्तुबाधितम गोत्रेति गोत्रंव
शस्तत्संज्ञा अपत्यप्रत्ययांतास्त्वर्थः इतिवधवदीयः किंतस्यहि लिंगतावक्ष्यति तस्मात्गोत्रंवंशस्तस्याख्याः स
ज्ञायाभिर्वंशोव्यपदिश्यते गोत्रस्यआदिपुरुषायेते पुंसिस्युः तेचभरद्वाजवसिष्ठकश्यपप्रभृतयः चरणेति चर
णाः कठादिप्रोक्तवेदशाखाध्येतृणामाख्याः संज्ञाः कठादिशब्दापवं पुंसिस्युः कचित्तस्यापि मित्यभेदावतत्वकृतेन

नाम्नीति वर्जं अपूनअप्रश्नङ् णव अथुच्पते समन्तादयः प्रसयानाम्निसंज्ञायां विषये कर्तृवर्जिते कारके ।
भावे च ये विहितास्ते पुंसि स्युः प्रसीयते इति प्रसेवः यौतकदः प्राप्यते इति प्रासः ऊंतः विदंत्यनेनेति वेदः
प्रपंतत्यस्मादिति प्रपातः प्रसीदंत्यस्मादिति प्रासादः एवमादोर्द्रपोऽदयः सर्वत्रा कर्तरि च कारक इति घ
नमविषया पाकः मागः रागः भावे चेति वर्जं अप्रभावे चेति चकारात् घः पदरुजेत्यर्पदिना घञ् यस्य संज्ञा
यां दायोदन्तइत्यौदा वर्जं सोऽपि सङ्कृदीतस्तेनपारः रोगः दायः दन्तः लाभो लवइत्यादि अच् यथा चयः जयः

नाम्नि कर्तरि भावे च वर्जं अप्रहूः वाश्रुवः स्तुः कर्तरीमनिज्भावे कोट्ठोः किः प्रादितोऽप्यतः १५

नयः पराजितश्च अप् यथा करः गरः लवः स्तवः स्तदो विषनङ् यथा यज्ञः यत्नः विश्नः प्रश्नः याञ्चया चे
तिनङ् उपलक्षणत्वात्स्वपोनन्स्वप्नः णायथाप्रसतेनष्यासः नौणजितिणः च यथा उरश्छदः प्रच्छः पुंसि
संज्ञायामिति घः अथुच् यथा वेपथुः नन्दथुः ह्वितोऽथुच् स्तुः कर्तरीति कर्तरि तन्त्यादि विहितो योऽल्स्तु ।
स पुंसि नन्दनः रमणः मधुसूदनः इमनिच् भावे इष्ण्यादि भ्यइमनिच् इत्यादिना पर इमनिच् स पुंसि एषो भावः
प्रथिमा लघिमा गरिमा प्रज्ञासन्तता ॥

अ॰ अबाधितात्इत्यनेनपुंस्त्वंनसिध्यति अणायंतात्तेनरकारार्थे इत्यनेनवाच्यलिंगात्तयाबाधितत्वात्स्यादित्यभावइतिकिम्
२०९ तरयतीतितरिमाणोकाइणोतितिवरिमाशब्दो अणोणादिकइमनिचप्रेमशब्दोऽयंदोहृदमिसत्रप्रेमश
ब्दोनेमनिजंतः किन्तुप्रीधातोरोणादिकमनिनंतः इमनिजन्तस्यतुपुंस्त्वमेवप्रेमाताप्रियतेति काका
१॰ त्स्याप्येनभावशब्दः पूर्वत्रपरत्रचसंवध्यतेसुपिस्थइतियोगविभागाद्याभावेकसमुपुंसिस्यात्त्वरहूतानुस्या
नंवर्ततेआह्लस्यः शाल्मलेस्यः मतांतरेङ्गीवत्वमपि आह्लस्यशाल्मलेस्यादितहुडुस्यानमहयोरितिशब्दा
णिवः सुपिस्थेकोवानपंडितइतिवमर्थेकविधानंप्रादितः उपसर्गादस्यतस्सवंतात्तुसंज्ञकात्परोयः किः
प्रत्ययस्तदंतः पुंसिनिधिः प्रधिः आदिः आधिः उपसर्गेघोः किरितिकिः सुवंतात्कर्मण्यधिकरणेचेति।
किः पुंसिवालधिः शेवधिः इषुधिर्हयोरित्यनेनबाधितम् १५ ॥

२०९

द्वंद्वेऽश्ववडवेति समाहारस्य समाहृतस्तोः यत्र द्वन्द्वे अश्ववडवौ अश्ववडवाः अश्ववडवान् अश्ववडवैरित्यादिः पूर्ववद् अ
श्ववडवाविति सूत्रे द्विवचनमतन्त्रमिति दर्शयितुं पुनर्बहुवचनप्रयोगो ग्रंथकृता दर्शितः एवं च लिंगापवादोऽयं
अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ अश्वाश्च वडवाश्च अश्ववडवाः असमाहार इति किम् अश्ववडवं चोद्रमतमाश्रित्ये
तदुक्तं पाणिनिना विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यादिना वा क्लीबत्वम् कान्त इति सूर्यचंद्रपर्यायश्च कान्तशब्दः पु
सि सूर्यकान्तः चंद्रकान्तः इन्दुकान्तः अयस्कान्तः १९ लतगोऽन्तु कान्तुकांश्च स्पर्शार्थकांतक्रमेणाहृ व

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवान् समाहृते कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च १९ वटकश्चानुवा
कश्चैलकश्च कुरंगकः पुंस्यास्तुं खस्तमन्हश्च विदपहृयहुः खटः १८ ॥

टकेति वटकः पिष्टकभेदः अनुवाकः स्तगणः समूहः भेदभेद इति स्मृतिः एलकः कंबलो मृगभेदश्च कु
रंगको वृत्तलतागहनं छादिर्वा कुरंगक इति कश्चित् सुखः कांडस्तूल साममेव देति र्ध्याता षडेकारः मुखं स्तू
त्वापि समुहः सपुटकः विटः खिंगः पटुः पेषणशिलाकोशेयं च यहः दिव्यतलापरीक्षार्थं तलायां च यहः
स्तरिभिरिष्यते इति विश्वः खटोऽध्वकूपकफयोः मुष्टेः प्रहारांतरं टंकयोरिति मेदिनी १७ ॥

प्र॰ कोहारेति कोठदुर्गश्रम प्राखदः क्षुपभेदः मद्वाक्ष्यः कस्यचिन्मते कोद्दार इति पदच्छेदः कोद्दारो नागरेक्ष्
११ ये पुंस्किरिणपाश्चपाटके इति रभसः यद्यपि कोतकमेणा कोदंतम ध्येरेफातपाठोन्युक्तस्तथापि रकारांतोपाठः
श्रयवाभटूयाम इतिन्यायेन रेफांतोपि निवहः हूहूः क्रयविक्रयस्थानेपिंडोम्खदादि संघातश्शरीरयास्त्र्यपि
डोवोलोत्वल्लसान्नेदेहागारैकदेशयोः दिशामात्रेविषादेचगोलसिद्धकयोरपि उष्ट्रपृष्ठेपि पुंसिस्यात् क्लीवं
स्याज्जीवनायसोरितिमेदिनिः गांडः पामरजांतोचब्रह्मभोचसम्मत इति रुद्रः पिचंड उदरं शस्ते पिचंड उदरेपशो

कोहारवद्दह्मास्थ्यपिंडगोंऽप्यपिचंडवत्
गडुः करंडो लगुडो वरंडः स्यात् किणग्रुणः १८

रवयवेपिच पशोरवयवेहंडुइतिख्यातेशस्तेदेहेपिचंडवत् कोहादयः पुंसीतियोजना गडुर्गलगंडः गडुर्वी
तामस्तकयोर्मध्येमांसः गडुःपृष्ठग्रडेकुब्जेइतिविश्वः करंडोवंशादिरचितोभाजनविशेषः लगुडोवंशादि
मयोदंडः लोहमयोयःस्त्वमेदइतिस्वभानिः वरंडोमुखजाताग्रंदिकावरंडीऽप्यंतरावेदीमन्दोहम्खरोगयो ११
रितिविश्वः किणोमांसग्रंथिः घर्षजवणाचिह्नंचग्रणस्यात्काष्ठवेधक इतिरत्नकोषः १८ ॥

दृतिरिति दृतिश्चर्मपुटकः दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये तस्येति सीमंतः केशविन्यासः हरिर्हरिणविशेषेऽश्वभेदे।
स्वहरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि द्रव्यवर्णविशेषयोः अस्त्रियां स्यात्तृणे चापीति मेदिनिः तिरश्चां चर्वितचर्वणं रोमं
थः उद्गीथः सामभेदः उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिरिति स्मरणात् बुद्बुदो वर्तुलाकारो जलविकारः कासम

दृतिः सीमंतहरितौ रोमंथोद्गीतबुद्बुदाः
कासमर्दार्बुदः कुंदः फेनस्तूपौ सयूपकौ १८

र्दो वृक्षभेदः वेसवारभेदश्चेति मुकुटः अर्बुदो उदरव्याधिः संख्याभेदश्च अर्बुदो निरगिरिरिति मुकुटे व्याख्याना
त कुंदः कुंदकारस्य शिल्पभांडं फेनो जलविकारः स्तूपो मृत्तादिकूटं स्तूपः श्रयः पिष्टकः यूपो
यज्ञपशुबंधनकाष्ठमिति स्वामी १९

अ॰ आतप इति आतपः सूर्यालोकः द्वित्रिये द्वित्रियवाचीनाभिः पुंसि प्राण्यंगते स्त्रियामित्युक्तम् कुणपः शवभेदः कुंत
१२ भेद इत्यमरः कुणप इति च पाठः क्षुरो मुंडनसायकः क्षुरश्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे इति कवर्गद्वितीया
दिरण्ययम् केदरः केकर संव्यदहारपदार्थश्च तरुभेद इत्यमरः पु॰ ओजत्वमकाहेस्या व्रणसंस्थ हिरावाययोरिति दि

आतपः द्वित्रिये नाभिः कुणप क्षुर केदराः पु॰
क्षुरप्र चुक्राम्र गोल हिंगुल पुद्गलाः ॥ २ ॥

मेदिनिः क्षुरप्रो बाणभेदः दशाननविमत्क्षुरप्रखंडितमिति हरिविलासे कवर्गद्वितीयादिः चुक्रोम्लक्मंज १२
नेशाकभेदश्च गोलो वर्तुलपिंडः हिंगुलो रागद्रव्यम् वैश्यवर्गे क्लीबलिंगमप्यंतमदंतं च पठंते हिंगुलस्या
त्हिंगुलमिति पुद्गल आत्मा शरीरं च तदुक्तं पुद्गलः सुंदराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोरिति मेदिनी ॥ २ ॥

वेतालेति वेतालभूताधिष्ठितशवः भल्लोर्द्धचंद्रार्धाकृतिच्छेदकशरविशेषः भल्लः स्यात्संभिभल्लूकेशास्त्रभेदेपुन
ईयोरितिमेदिनिः भल्लिरप्यत्रयोषितीतिभल्लीच मल्लोबाहुयोधीपुरोडाशोद्दविर्भेदेचमस्तोपिपिष्टकस्य
वरसेसोमलतायाश्चकृतशेषेचकीर्तितइतितालव्यांतेरभसः पुरोडाशस्तुभेदः समावेष्टुगाहूतंसंतोयमिति
मुकुरः कुल्माषः रूपोदरादिः धातुपारायणेदंत्यांतः कुल्माषोयावकेप्रोक्तः कुल्माषंकांजिकेपिचेति

वेतालमल्लमल्लाश्चपुरोडाशोपिपिष्टकः कुल्माषोरभ
सोप्येवमकटाद्दः पतद्ग्रहः २१ इतिपुंलिंगशेषः ॥

स्त्रहंसांतेविस्त्रः कुल्माषोमाषादिमिश्रमर्ध्वस्वित्रंभक्तम् रभसोवेगहर्षयोरितिदंत्यान्तेविस्वः उत्सव
मितितत्कलिंगाः पदितरभसगणयोगादशस्त्राधचितद्दतिवृश्चवर्ततेतदावाच्यमिलिंगतेतिमुकुरदेकटा
देशाहृतंतेलादिपाकुणत्रेपिकपरेकसाद्दः कूर्मपृष्ठेचवस्त्रयेचैमदिषीशिशाविति शाश्वतः पतद्ग्रहः कृतः
कर्तव्यसंतायामितिवाच्यलिंगंवस्तेततदपवादोयंइतिपुंलिंगसंग्रहविवरणम् २१

श्रु॰ हिडीन इति हिडीने क्लीवे शुषिकारोऽयं वाक्ञावशाब्दं यावत् खादयः शाखाग्रनुलेपांताः षड्विंशतिः वाच
१३ कविषयादस्मत्क्लीवे अग्रस्थेति अनुक्तसमुच्चयार्थं चकारद्वाराति कांगनवस्त्राभरणाद्यानां ग्रहणं व
मिंद्रियमाकाशादिचखमिंद्रियेपुरे क्षेत्रे शून्ये विंदौगविहायसी संवेदने देवलोके शर्मणि अपि नपुंसकमिति
मेहितिसुरतांय विपिनं गहनकाननमित्यादि एवमन्यत्रापि यथा सेभवं पर्यायग्रहणं पत्रं पत्रं दलं छदः पु
मानिति वाच्यः एवं सर्वत्र वाच्यान्वेषणं श्वभ्रं विवरं छिद्रं विलमित्यादि हिमं तुहिनं प्रालेयमित्यादि उदकं ज

हिडीने मञ्जखवारणपर्णश्वभ्रे हिमोदकं शीतोष्ण
मांसरुधिरमुखानि द्रविणं बलम् २२ ॥

लं नीरमेवमुष्णमित्यादि शीतं शीतलं शिशिरं शादितहतिवाच्यलिंगः उष्णं घर्मं तिग्ममित्यादि मांसं पललं पिशि
तमित्यादि रुधिरं शोणितं रक्तमित्यादिः मुखमास्यं वदनं तुंडमित्यादि अक्षि नयनं लोचनमित्यादि द्रविणं
वित्तं धनं स्वापतेयमित्यादि बलशब्देन शक्तिसैन्ययोर्ग्रहणम्
बलं स्थाममक्षेमित्यादि २२ ॥ १३

हलेति हलं लांगलं गोदारणमित्यादि फलमितिसम्भूतिः पवित्रिश्रामंकपित्थंपनसमित्यादि हेमसुवर्णकार्त
स्वरमित्यादि शुल्वं ताम्रम्लेच्छमुखमित्यादि लोहोस्त्रीत्वऽक्रमपिपर्य्यायार्थमिहोपादानम् लोहमयः शस्त्र
कमित्यादि केचित्तु लोहशब्देन सर्वतैजसग्रहणं तेन रूप्यादुर्वर्णो नागसीसकरंगवंगमित्यादि हेमशुल्व
योरपिलोहत्वादेवसिद्धे कथनमभयरैत्यादि नापुंसत्वे मा भूतदपवादाय च वचनम् सुखं शर्म्म सातमित्यादुः
खंकष्टंकृच्छ्रमित्यादि शुभकल्याणंकुशलं मंगलमित्यादि अशुभममंगलमकल्याणमित्यादि जलपु

हलहेमशुल्वलोहसुखदुःखशुभाशुभम्
जलपुष्पादि लवणं व्यंजनान्यनुलेपनम् २३

ष्पाणि कुमुदकमलसौगंधिककल्हारोत्पलादीनि लवणं सैन्धवं सामुद्रमित्यादि व्यंजनं तेमनं निष्ठानमि
त्यादि व्यंजनविशेषाणामपि दधितक्रादीनां ग्रहणं अनुलेपनं कुंकुमादि अनुक्तपरिगणनं यथाजीरंतित
कोशातकमाभरणंप्रथकाम्बरवस्त्रान्नदारुसुरतोदरकांजिकानाम् पीयूषमिक्षुनगारे पुष्पंचापचित्तापत्य
देतात्तभयसंगविषाचनामविदुषांतोयंशातञ्चकापिविष्टानन्नामधरीषंगरथमित्यादि एवं उन्नेयम् २४

अ॰ कोसाइति कोसाः कोटितोभ्यासशतादिसंख्याक्लीबे शतंसहस्रमयुतमित्यादिकोसाइतिरूपभेदेनत्रयंकोटिः
१४ कोटीच शतीतिकिंरूपंनवतिः वालक्षेति पूर्वेणनित्यंक्लीबत्वेप्राप्तेविकल्पोऽयमलक्षशः वाक्लीबेस्यात् रू
पभेदात्सदेतस्त्रियां लक्षशाहस्रस्त्रीतेउदाहरणं कियतीपंचसहस्रीकियतीलक्षाचकोटिरपिकियती गौ
दार्थ्यांविनतमनसांरत्नवतीयसुमतीकियती लक्षालक्षंनियुतंप्रकारेविस्त्वादिकोशेषुसर्वत्रदातेषुपाठात्
लक्षंनियुतंशङ्खवाच्यमपिशतंसहस्रमयुतंप्रयुतंतथा त्रीकोटिरर्बुदमितिक्रमादशगुणोत्तरमितिरत्न

कोसाः शतादिसंख्यास्वावालक्षंनियुतंचयत् द्यक्तमसिसदसंत्रंतंयद्नांतमकतीरि २५

कोशः अयुतनियुतावस्त्रियाविति चंद्रः द्युकमिति हेमर्चेचायमुतत्द्युकम असंतेउसंतेरसंतं अन्नंतंचय
त् हिम्वरंततक्लीवेअ॰ संतेयथायुधः पयः तेजः रसंतेयथासर्पिः ज्योतिः हविः उसंते यजुः वपुः अन्नंत
त् चर्मरोमलोमअनंतंत्यक्त्वादेवसिद्धपरंतोऽन्यत्सर्वंशाहस्रापादानंतदस्त्रविधेरतिसत्वस्त्रापत्तार्थम
तेनगुणांयकारयोगकेपुतमोराहोऽउमानिति यदिति अकतेसिकर्तरत्रयोऽनातशाद्धः स्त्रक्लीवेस्यात् गा
गनंरमणंदानमित्यादिपर्यंकरणसंप्रदानाधिकरणानि अकर्तरीकिम् नंदनः वर्द्धनः मधुसूदनः विभीषणः
कथमाख्यानमाख्यानीप्रमाणंप्रमाणीराजधानीस्फुटः दिवाप्रशनाः प्रराणिश्रुणांगोदोहनीवदीगोदोहनः

कं घटः गोदोहनंभांडं कमण्डलु सर्वं कुण्डलमिति कारकविहितमस्त्रीति
शेषमितिब्रलमिक्लि इतिसर्वं संमतम् २५ ॥

त्रान्तमिति त्रान्तो सकारोपधं लकारोपधं च द्विहीने क्लीबे स्यात् तत्र त्रांतं यथा दात्रं पात्रं वदित्रं वस्त्रं गात्रमि
त्यादि सोपधं यथा मनस्तनसं वुसं ग्रन्थतमसं विसमित्यादि लोपधं यथा कूलं मूलं जलमित्यादि लोपधस
द्वितं त्रान्तमिति कस्य चिन्मते केचित्सलोपधमिति पठित्वा सकारलकारोपधं त्रशाद्यान्तमित्सकाशात्त्वं शास्त्र
अस्त्रं लोपधं त्रांतं यत्तं त्रमित्याद्युदाहरंति त्रांतत्वेनात्र प्राप्तिरित्यसे शिष्टमवशिष्टं प्रागुक्तादन्यत् शिष्टम

त्रांतं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम्
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः २५

वाधितमिति सम्मतिः शिष्टं सर्वं समस्तमिति केचित् शिष्टमिति किम् पुत्रः छत्रः हंसः पनसः शालः का
लः गलः वालादेस्तैल्लाल्लेत्यादि रात्रमिति कृतसमासांतोत्र रात्रशब्दः रात्रशब्दः संख्यापूर्वको नपुंस
के स्यात् तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रं पंचरात्रं षड्रात्रमित्यादि रात्रान्ताह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वप्राप्तेः पवादोयम्
संख्ययेति किम् अपररात्रः अर्द्धरात्रः पात्रेति पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो यो द्विगुसमासः स लक्ष्यानुसारतः

स्त्र॰ शिष्टप्रयोगानुगमेनङीबेपंचपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगमित्यादि एकार्थ इति किम् पंचकपालः पुरोडाशः तद्धि
१५ तार्थे द्विगुरयं लक्ष्यानुसारत इति किम् त्रिपुरी पंचमूली अदंतेरिति स्वरूपव्याख्यानमिदं समासोत्तरकालसमा
सविधिः अतश्चप्रत्ययावयवाश्चेति अदंतास्तदायमर्थः पात्रादिभिरकारैश्च प्रत्ययावयवभूतैर्लक्षितो यो द्विगुः
समासस्तस्मान्ङीबेतेन पंचगवमित्यादिसिद्धमिति समभूतिः तन्मते द्विविधोत्यादिन सिध्यतीत्यतः अन्यस्मादृशि
ष्टमित्यनुवृत्तेर्लक्ष्यानुसारत इति पृथक्सूत्रकरणादयमर्थः एकार्थो द्विगुश्चपरिशिष्टो लक्ष्यानुसारेण ङीबे
स्यात् तेन पंचकुमारि जगत् लक्ष्यानुसारत इति वचनात्क्वचिदप्रवृत्तिः
शैवली त्रिजगती २५ ॥

१५

द्वन्द्वैकत्व इति द्वन्द्वस्य यदेकत्वं समाहारः अव्ययीभावस्समासश्च क्लीवे यथा पाणिपादं शिरोग्रीवं मार्दंगिकपाण
विकं अथवा वादिरपणवादि अव्ययीभावे यथा अधिस्त्रि उपकुंभं उन्मत्तगंगं देशः तिष्ठद्गु कालः दण्डादण्डि पथः
इति संख्याव्ययाभ्यां परो यः कृतसमासांतः पथशब्दः स क्लीवे त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं चतुष्पथं अ
व्ययात् विपथं कापथं त्रयः पन्थानो यस्य स त्रिपथः इत्यादौ नेच्छन्त्यन्यपदार्थत्वात् संख्याव्ययादेरिति किं यथा

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः
षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा २९

सपथः षष्ठ्या इति षष्ठ्यंतात्समासे पराच्छाया क्लीवे सा चेद्बहूनां संबंधिनी स्यात् उदाहरति वीनां प
त्रिणां छाया छायावाक्यम् इति क्लीवत्वात् बहूनामिति किं वृक्षच्छाया संहतामिति समाहार्थो सभा
षष्ठ्यंतात्पराक्लीवे दासीसभम् स्त्रीसभम् संहताविति किम् दासीनां समागमः दासीसभा २९ ॥

अ॰ शालेति शालाकुटीप्रर्थोऽभिधेयोयस्याः साशालार्थासभाअपिशब्दात्संहत्यर्थाच अराजकात् सर्वरा-
१८ जशब्दवर्जितात् राजपर्य्यायात् अमनुष्यार्थाच्चरक्षःपिशाचादिशब्दात् षष्ठ्यन्तात्पराशालार्थासभाक्ली-
वेस्यात् इनसभम् पिशाचसभमित्यादि अराजकादितिकिं राजसभा राजपर्य्यायग्रहणान्नेह विषयसभ

शालार्थेपि परा राज्ञामनुष्यार्थादराजकात्
दासीसभंनृपसभंरक्षःसभमिमादिशः॥ २७

सभाचित्रगुप्तशब्दोन्नृपतिशब्दोराजविशेषवाची अन्येतुराजपर्य्यायार्थत्वेपिनृपतेःसमानृपतिसभान्त
गंणपतिर्यत्रसभायांसातथेतिसमादधुः राजपर्य्यायार्थः अतएवनृपोनामकश्चित्तस्यसभानृपसभेत्यादि
षष्ठ्यत्पुरुषेव ईश्वरावासोसभाचेतिकर्म्मधारयेणक्लीवत्वं अराजकादित्यवचनस्पष्टार्थम् नाभीराजसभेति
स्त्रीलिंगवर्गोपपादनात् इमादिशइतिपतासुदाहरणानीत्यर्थः॥ २७ १८

उपज्ञेति उपज्ञांतउपक्रमांतश्चसमासः तदादित्वप्रकाशनेतयोरुपज्ञोपक्रमयोराद्यित्वंप्राथम्यंतस्यप्रका
शनेगतिप्रतिपादनेद्योतेक्लीवत्वंस्यात् उपज्ञायतइतिउपज्ञा ज्ञातेश्चोपसर्गेइतिकर्मण्यण् उपक्रम्यतेइ
त्युपक्रमः उदाहरणमाह कोब्रह्मातस्योपज्ञाकोपज्ञंकोपक्रमंप्रजेति प्रजापतिनाप्रथमंसृष्टत्वात् ते
नादावुपज्ञाताप्रजेत्यर्थः प्रथमतस्तेनप्रजारब्धेत्यर्थः तदादित्वमितिकिं देवदत्तोपज्ञाम्रणमयःप्रकारः

उपज्ञोपक्रमान्तश्चतदादित्वप्रकाशने कोपज्ञ
कोपक्रमादिकन्थ्योशीनरनामसु २८ ॥

रत्नाकारस्यानेकत्वान्नतदादित्वम् एवंदेवदत्तोपक्रमोरथः षष्ठ्याउत्येव साउपज्ञासदुपक्रमः कंथेति
उशीनराख्यजनपदप्रतीतग्रामाणाम् नाम स्वविषः सुभूतेषु षष्ठ्यंतात्पराकंथाक्लीवेस्यात् सौषमीनां
कंथासौषमिकंथ आह्लिकंथम् उशीनराद्न्यत्रदाक्षिकंथा वाह्लीकेषियंग्रामसंज्ञाअतः परवल्लिगा
तेवनामस्थितिकिम् वीरणाकंथानायमुशीनरेष्वपिकंथातोनाम २८ ॥

अ॰ भावइति नणकेत्यादिसूत्राक्रपत्वात्णम् तेनपाकोलवः पंक्तिःभिदित्यादेरपिवर्जनम् अमदन्तप्रत्ययाः
णश्चनश्चकश्चचित्त्वंतेभ्योऽन्येयेऽदन्तप्रत्ययाधातविहितास्तेभावेक्लीवे तथासम्बंधेभावेकर्मणिचअद
न्तोयतिहितास्तेपिक्लीवे भावेयथाविहितायथाभवितव्यंभवनीयंभुक्तंलब्धभव्यंस्तेयं कर्तरिकर्मणि
विहितानांतुतव्यादीनांवाच्यलिंगतावक्ष्यति एवंभुवोभावेकाशब्दसम्भवं अभिविधौभावेइनुण सांराविणंव
र्ततेएवमन्यदपिज्ञेयम् नणकचित्त्वेत्यतइतिकिम् नङ् प्रश्नः यत्नः स्वपोनन् स्वप्नःण यथानोणच् न्यादःकः

भावेनणकचित्त्वेऽन्येसम्बंधेभावकर्मणोः अदन्तप्रत्ययाःपुण्यसुदिनाभ्यामह्नपरः २९

सर्पिष्यइतियोगविभागात्कः आवृत्यः चइत् यस्यसचित् अर्थचूर्णपशुः पुन्नकारणसम्बंधेतद्धिताय
णाभिव्यादिभ्योणः भैतम् यौवनम् गोत्रोक्षेत्यादिनावुञ् औपगवकम् तस्यसम्बंधइभ्यण् काव्कम् केदारा
त् हैत्नकैदारिकम् भावेयथागोत्वम् त्वतान्त पतनेलापस्त्रीतिस्नेयम् कर्मणिगुणवचनेतिष्यञ् शौक्ल्य
म् ब्राह्मण्यंराज्यम् स्वल्लनीत्यादौतल्लन्दइत्यादिनास्त्रीत्वविधानम् पुणेति पुण्यसुदिनाभ्यांहृतसमासा
न्तेऽह्नशब्दः क्लीवे पुण्याहम् सुदिनाहम् सुदिनशब्दः प्रशस्तवाचीसुदिनासुसभासुकार्य्यमेतत् अक्रांश्र

क्रियेति क्रियाणांमव्ययानांभेदकानिविशेषणानिक्लीवेपकत्वेपिपकवचनान्तानिभवंतीत्यर्थः यथामंदम्
वतिमरदुपदतिश्च्यवयविशेषणंययारम्भस्वः रमंमात ःइदानीमनुक्तानिनामानिकानिचिदाह उक्थेमादिता
उक्थंसाममविशेषः तोदकन्हतभेदोनृपभेदश्चचोचमुपभुक्तफलावशिष्टंतालफलंचचोचंतालफलंचोचंक
दलाफलंफलंस्मृतमित्यार्थकोषः पिच्छमनक्तमेवपुनरुपादानंब्पर्य्यायार्थम् तेनवर्हमपिचोचमनक्तमपि

क्रियाऽव्ययानामभेदकान्येकत्वेऽप्युक्थकोदके चो
चमिक्षुःदस्पर्शपतिरीटंमर्म्मयोजने ३० ॥

स्वामिसम्मतः पाठःउक्तमेकाक्षरंछंदः प्रस्तुकंचव्यक्ततरंगदस्पृशंगदस्तंभ ःनिरीटंशिरोभूषणमिसरुणः
वेष्टनमित्यमयः मर्म्मसन्धिस्थानमत्रनतनादेवक्लीवत्वेसिद्धेउनर्विधानमत्रनस्यक्लीवतानियतत्वज्ञापना
र्थंतेनमज्जादीनांपुंस्त्वमितिकश्चित योतनकोपाचवपयम २० ॥

अ॰ राजसूयमिति राजसूयेवाजपेयेयागभेदौ अत्रयागद्वारेणापुंस्त्वेप्राप्ते क्लीवत्वविधानम् राजसूयवाजपेयौपुं
१८ लिंगावपीतिदुर्गाचन्द्रजितेन्द्रौ कवेः कृतौवर्त्तमानेगद्यपद्ये क्लीवेस्तः अपादः पदसंतानो गद्यंपद्यं श्लोकवंधः
कवेः कृतौकिम् गद्यावाक् गद्यास्मृत्यर्थः गद्यमेतद्द्वयस्यायः पंकः पद्मापद्धति ः पंकरजः माणिक्यंरत्नभेदः

राजसूयंवाजपेयङ्गद्यपद्येकृतौकवेः मा
णिक्यभाष्यसिन्दूराण्यचीरञ्चीवरपञ्जरं ३१

भाष्यंसूत्रार्थोवर्ण्यतेयत्रवाक्यैस्सूत्रानुकारिभिः स्वपदानिचवर्ण्यन्तेभाष्यंभाष्यविदोविदुरितिसिन्दूरंस्त्री
सीमंतशोभाजननोरक्तचूर्णभेदः चीरंछुदितकजीर्णवस्त्रखंडमितिस्मृतिः चीवरंमुनिवासः शाकभि १८
त्तुमावरणमितिस्मृतिः पंजरंकायास्थिवृन्दम ३१ ॥

लोकायतमिति लोकायतस्तर्कभेदः चार्वाकशास्त्रं च दृरितालं धातुभेदः विदलं मुद्गादेरवयवः द्विधाकृत
कलायादि दाडिमवल्कलं तु इति स्वामी विदलं द्विधाकृतवंशदलकृतपात्रविशेषः स्थालं हेमादिभोजनपा
त्रं वाल्हवं वङ्गदेशोद्भवं इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहः समाप्तः पुंनपुंसकयोरिति अधिकारोऽयम् शेषः प्र
कृतेभ्यः स्त्रीपुंनपुंसकेभ्यः शेषः पुंनपुंसकयोस्तु च विदारमंडपादिः अथ घोषशब्द एव पुंनपुंसकोर्द्ध

लोकायतं दृरितालं विदलं स्थालवाल्हवम् इति नपुंसकलि
ङ्गसंग्रहः पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्द्धर्चपिण्याककण्टकाः ३२

र्चः शेषः प्रकृतेभ्यः स्त्रीपुंनपुंसकेभ्य उक्तेतरभागः यथा शेषः शेषं वा भोजनस्य तथा च शेषमन्नं शेषो
यूपः शेषयवागूः लाघवालाम्बियुश्च शेषमंगलनानामिति माघः मज्जादेवेतेचिकित्समशब्दपर्यन्ताः पुंनपुं
सकयोस्तुः उक्तादन्यशेषः यथा शोखपद्मशङ्खानि धिवाचकोपु हिंगोजलजभेदे तद्विलिंगाविति अर्द्धर्चोऽर्द्ध
मर्द्धर्चः प्रमपदार्थे तत्वाच्चलिंगतेति स्तुत्रभूतिः पिण्याकं खलिः कंटकं तरुलताशेगरोमहर्षश्च ३२ ॥

अ॰ मोदकं भक्ष्यभेदः तंडकं परिष्कारः टंडकश्चेत्यपि पाठः टंकः अश्मदारणः तंकइति स्वभूतिः शारदकः पटभेदः क
१५ र्कोटो हिशत ग्राममध्ये मनोरमस्थाने अर्बुदो मांसपरुषे दशकोटिषु नस्त्रियाम् मद्दीयरविशेषेनेति मेदिनी पा

मोदकस्ताण्डकष्टंकः शारदकः कर्बुटोऽर्बुदः
पातको योगचरकतमालामलकानडः ३३

तकं ब्रह्महत्यादि उ योग उत्साहः चरकं वैद्यकग्रन्थविशेषः पर्वगाह्नतो यादिवस्कं समतवस्त्रपिमन्यः तमा १५
लो वृक्षभेदः वंशत्वक आमलको धात्रीफले हंदेत्वमलकीनडोऽन्तर्विवरं तृणभेदश्च ३३॥

कुष्ठमिति कुष्ठं रोगभेदो वाणिगद्ये च मुण्डं शिरः मुण्ड इति केशोच्छावाच्यलिंगं शीधु मद्यं वृत्तं मांसशष्कुली स्वष्टं
मांसं पनसादिफलस्यासारः पुत्तमिति केचित्पठंति दुर्गेणाक्तलिंगानुशासने त्रयं पच्यते प्रेतं स्वत्ववास्तवृत्तं त्र।
तेरजतमिति प्रतत्तवृत्तमिमपिपाठः क्ष्वेडिति सिंहनादः जातीयात्मंगलं देशे मंदे मल्लआर्थरत्नाम् कहि

कुष्ठं मुण्डं शीधु वृत्तं क्ष्वेडितं क्ष्वेडमकाहिमं सं
गमं शतमानामर्म शैवलं पाथेयं ताण्डवम् ३४

संमाणिम्नः स्यादवदितमभ्रूतलमितिसम्भूतिः संगमो नद्यादिमेलकः शतमानं रूप्यपलम् मर्मसन्धिरो
गः शैवलं पाथेयं तालव्यादि दंत्यादि च अव्ययं लिंगसंख्यारहितशब्दः
ताण्डवमुद्धतनाट्यम् ३४ ॥

अ॰ कवियमिति कवियमश्वमुखबंधनरज्जुः नार्य्यां कवी खलीनं कविषं वा नांतरं गामश्वमुखमांउमिति वोपालि
२० तः कन्दमूलविशेषः कर्मेति कविस्यादस्त्रकर्मकारकं कर्पासो वस्त्रयोनिः फलभेदः एवोतपवपारंतपाः
पारपार्श्वम् अपरमर्वाक्पार्श्वम् सभूतिस्तु वाराबारमिति पठित्वा वारसमुद्रो ऽवमरोऽपि वेश्याचक्षेपुरं
धुरंरश्चारोपितकाष्ठपयाश्चावध्यते प्रयंयत्तेयश्वबंधनकाष्ठं प्रग्रीवं वातायनमिति स्वभूतिः गवहेदोप्रक्तेषा
रणधारपंक्तिः बजवाजागारं वा प्रग्रीवमित्यमरकृणदत्तः प्रग्रीवं मत्तवारणं सेकेप्रग्रीवं द्रुमशीर्षमितिगोवर्द्धन

कवियकुन्दकर्पासंपारावारंयुगन्धरं यूपंप्रग्रीवपात्रीवेयूषं चमसंविक्कसो ३५ ॥

ग्रीवाभवश्च प्रग्रीवः पात्रीवं यज्ञोपकरणपात्रभेदः यूषं मुद्गादिक्वाथरसः यूषोऽस्त्रियादिस्त्रवर्गादिश्च मसं
सोमपानपात्रं चिक्कसं गोधूमादिचूर्णं कषणभेरोपात्ताइति पुंस्त्वेमीति तदपवादोयम् अर्धेषामपवादत्वम्
हूतीयम् येषांत्वपवादता नास्ति तेषाम पूर्वविधिरयं पवं सर्वत्र ज्ञेयं कविर्वाल्मीकिमुक्त्रयोः स्त्रैणकाव्यकवे
पुंसि स्यात्तु वल्लीने तु योषितिति तदा कविरपि वाच्यम् लक्षः कवीयन्दीर्घमध्यमपि ३५ ॥ २०

अर्द्धर्चादिगणे घृतादीनां हृततीरदारुहस्तांतपवसंतादयो बह्वः पुनपुंसकार्थपठितास्ते किमिति नो

क्ता इत्यत आह अर्द्धर्चाद्यविति अत्रगणे घृतादीनां यत् पुंनपुंसकत्वमोक्तं तच्छंदसि वैदिकम् तस्मा

अर्द्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् त
न्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यत्र शेषवत् २९
इति पुंनपुंसकलिंगशेषः ॥

इह लौकिके नाम लिंगानुशासनेऽनुपयुक्तत्वान्नोक्तम् अथ लोकेपि कदाचिद्दृश्यते तर्हि तल्लिंगशेषत्वाद्

ग्रीकर्त्तव्यमित्यर्थः यत एवं तत्रेयं शिष्टप्रयोग इति वदंति २९ ॥

अ॰ २१

स्त्रीपुंसयोरिति अधिकारोयं अपत्यप्रत्ययान्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोस्स्युः तस्यापत्यमित्यण् औपगवः स्त्रियामौपगवी वाशिष्टः वाशिष्टी गार्ग्यः गार्गी स्यायसिद्धं चेतत् अपत्यप्रत्ययान्तानामपत्यमेव वाच्यं अपत्यं च कन्या पुत्ररूपं तत्र स्त्रीपुं लिङ्गतः क्लीबत्वप्रसंगः द्वौ इति द्विपद चतुष्पद षट्पद वाचिन उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोस्स्युः द्विपदो यथा मानुषो मानुषी पुरुषः पुरुषी विप्रः विप्री विप्रेभ्यो जातिवादिति केचित् खगः खगी कुक्कुटः कुक्कुटी चतुष्पदो यथा मृगः मृगी अग्न्यमियं वा गोः अग्न्यमियं वा कपिः षट्पदो यथा भ्रमरः भ्रमरी द्विरेफः द्विरेफी उरगो यथा उरगः उरगी सर्वमाकारान्ता जाति स्त्रीविषयादिति ऊीष् अबाधितत्वमेव वा मल्लिका जातिविष

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुष्षट्पदोरगाः जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रियोगे सह मल्लिकाः ३८

यवाचिनः द्विपदश्चतुष्पदषट्पदोरगव्यतिरिक्ताः स्त्रीपुंसयोस्स्युः द्रुणः द्रुणी मत्स्यः मत्सी पूर्वयोगाः स्वे वप्र पंक्षः केचिदेकयोगामेवामनन्ति तेषामयमर्थः द्विपदादयो जातिभेदा विशिष्टाप्रवजातिवाचिनः स्त्रीपुं सयोर्न सर्वे तथा हि पुरुषादयः शब्दाः पुंस्येव वर्तन्ते भ्रतयः स्त्रियामेव वर्तन्ते द्विपदादि ग्रहणं जातिभेदोपल क्षणार्थं तेन द्विपदादि जातयोपि द्रुणमत्स्यादयः स्त्रीपुंसयोरिति पुमाख्याः पुंवाचिनः शब्दाः स्त्रीयोगे सह स्त्रिया भार्यया सम्बन्धात् स्त्रीपुंसयोर्वर्तन्ते प्रष्ठोग्रगामी पुरुषस्तस्य स्त्री प्रष्ठी ब्राह्मणी वैश्यी शूद्री पुमाख्या इति

किंपुरुषसमानेत्येसिवर्तीतिनाम्नामाह मल्लकः यत्राति
शेषमल्लिका ३९ ||

२१

प्र॰

मुनिस्तपस्वी प्रथममियं वा मुनिर्मुनी च वराटकः कपर्दकः वराटिका वराटः वराटी स्वातिर्नक्षत्रभेदः प्रथममियं वा स्वातिः स्वाती च वर्णकः वर्णिका विलेपने चंदने वर्णकं पुनपुंसकमिति त्रयमस्य जटालिर्व्रतभेदः प्रथममियं वा जटालिर्वा जटाला मनुः प्रजापतिः प्रथमं तु स्त्रीत्वं मनुर्मनायी मनावी स्वर्णादि विलेपनभांडं मूषः मूषा स्तूपादीप्रतिमाभेदः स्तूपः स्तूपा अर्कविशेषो वर्द्धनः प्रथमं वा कर्कन्धुर्बदरी प्रथमं वा यष्टिर्दंडः शाटीशाटः वस्त्रभेदः कटिः श्रोणिः प्रथममियं वा कटः आसनभेदः ततोऽन्ये पुंकटीकुटीशब्दस्वल्पगृहमात्रं कुटिः कुटी च

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको जाटलिर्मनुः मूषास्तूपार्ककर्कन्धुयष्टिशाटीकुटीकुटी २ इति स्त्रीलिंग शेषः स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् औचित्यमौचिती मैत्र्यं मैत्री वुञ् प्रागुदाहृतः ॥

इति स्त्रीलिंगसंग्रहवर्गः २८ स्त्रीति अपिकारोयम् भावक्रिययोर्भावकर्मणोर्विहितः ष्यञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् औचित्यम् औचिती मैत्र्यं मैत्री वैदग्ध्यं वैदग्धी माधुर्यं माधुरी चातुर्यं चातुरी क्वचिद्ग्रहणाद्ब्राह्मण्यं क्वचिदिति भावकर्मणोर्विशेषणम् साकल्यार्थम् चकारः एवार्थः क्वचिदेवेत्यर्थः वुञिति भावकर्मणोर्विहितो वुञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् क्वचिच्चेत्यत्राप्यनुवर्तते उदाहरणादि प्राग्दर्शितम् वुञ् प्रागुदाहृत इति मनोज्ञादिभ्यो वुञ् रामणीयकं गौरिकं चौरिका आरोहाः पुरुषके मादिक्षु क्वचिच्चेत्यत्राप्यनुवृत्तेर्नेदं मनोज्ञकम् रमणीयकं

शैष्योपाध्यायिका गार्गिकाऽप्यत्र क्वचिदित्यनुवृत्तेरयमत्रार्थः क्वचित्स्त्रियां क्वचिन्नपुंसके क्वचित्स्त्रीनपुंसकयोरिति विभागः प्रयोगतोऽनुसंधेयः १९॥

श्री
२२ षष्ठ्यंतेति षष्ठ्यंतस्याकारांताः षष्ठ्यंतपूर्वपदाः सेनादयः स्त्रीनपुंसकयोः स्युः उदाहरणमाह स्यादिति न
णां सेना नृसेनम् नृसेना सुरतोनिश्वासनिशा स्वनिशाः गवांशालं गोशालं गोशाला वाक्चनात्सदेः।
स्त्रीत्वं एवमितरेऽपि बोध्याः दिगिति उदाहरणानि स्पष्टं तेन छायायाः परे उदाहरणमाह यथा हृदःसहृदयोर्वाछा
यान्हृदच्छायं हृदच्छाया एवमग्राद्युत्तरविभाषेत्यादिना क्लीवत्वं ४९ आवन्तलेति आवंतोतावंतेयेषांते आ

षष्ठ्यंतस्याकारांताः सेनाछायाशालासुरानिशाः स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ५०
आवंतंतोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुक् द्विऋषट्टं त्रिखट्टी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ५१

वन्तन्ता यस्य स्याउत्तरपदं यस्य द्विगोस्तस्य द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् नकारस्योत्तरपदसंबंधिनो लुक् ल
गिति छन्दोनुरोधाल्लोपशब्दस्यार्थे प्रदर्शने वर्ततेऽप्यस्मयादर्शोशनस्येव ल्लुक्संज्ञाविधानात् द्विगित्युदा
हरणानि तान्येवाह त्रिखट्वं त्रिखट्वी त्यादि त्रितक्षं त्रितक्षी एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् इति स्त्री २२
नपुंसकलिंगसंग्रहवर्गः ५१॥

बहुव्रीहिरिति बहुव्रीहिरन्यपदार्थसमासः परलिङ्गःस्यात् यदि प्रत्ययस्य यदि ङ्गाव्ववंस्यात् तदुदाहृतिस्तत्तदुदाहरणम् तदुदाहरणं चेत्ति पाठः बहुधनो विप्रः बहुधनी ब्राह्मणी बहुधनम् कुलम् अयदि ङ्गाव्वामिति किम् द्विगुणं सर्वादिकं गुणेति गुणद्रव्य क्रियायोगेन संबन्धस्तेन कृत उपाधयो विशेषास्तैरुपलक्षिताः शब्दाः

बहुव्रीहिरदिङ्गाव्वामन्त्रेयातदुदाहृतिः ग
णद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ५५

स्तैरुपलक्षिताः शब्दाः परगामिनो वाच्यलिंगा इत्यर्थः गुणयोगोपाधिना यथा शुक्लः शाटी शुक्लः पटः शु
क्लं वस्त्रं द्रव्ययोगोपाधिना यथा दण्डी दण्डिनी दण्डि क्रियायोगोपाधिना यथा पा
चकः पाचिका पाचकम् ५५

प्र०
२४ कृत इति कर्तर्यर्थे संज्ञावर्जिताः कृतः कृदन्ता वाच्यलिङ्गा भवन्ति कर्ता कर्त्री कर्तृ कुम्भकारः कुम्भकारी कुम्भका
रं असंज्ञायामिति किम् ग्रहो ग्राहः जालमयेषु संज्ञात्वम् असंज्ञायामिति दुनोति दावः कृत्या इति कर्तरि कर्म
णि चार्थे विहिता कृत्याः वाच्यलिङ्गा भवन्ति भव्यानि तानि भव्यः स्नेहः भङ्गवनम् पर्वगेयादेः कर्मणि कर्तव्यः
कर्तव्यं कर्मणि इति किम् स्थातव्यं स्थेयम् ब्रह्मभूयम् ब्रह्मदत्ता असंज्ञायामित्येव मूर्ख्यः भिद्योद्ध्यौ नदे
भिद्यः उद्यः अणण्यन्ताः इति तेन रक्ताद्यर्थे येऽणादयो विहिताः तदन्ता वाच्यलिङ्गाः स्युः कुसुम्भेन रक्ता कौसुम्भी

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि। अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ४५

णारीको संभवस्त्र लाक्षिका दीक्षा लाक्षिकः पटः लाक्षिकं वस्त्रं एवं हारिद्री हारिद्रः हारिद्रम् इन्द्रो देवता अस्या
इत्यैन्द्री ऋक् ऐन्द्रो मन्त्रः ऐन्द्रं हविः कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी कार्त्तिको दिवसः कार्त्तिकं दिनमि
त्यादि इत्येवं नानेति अनानाविधा अर्थाभेदका विशेषका येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः कः ब्रह्मा कं शिरः खं न
भः श्रावणे नभाः नभो व्योम्नि नभा मेघा श्रावणे पतद्ग्रहे घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभास्तत इ २४
ति विश्वः नानाविधा अर्थभेदका विशेषणानि येषां ते वाच्यलिङ्गा अनेके यथा पाणिनीयं त्व विद्वान् विदुषी
विद्वत् ज्ञाति निर्धीरेच विद्यानध्यात्मवेदके इति धरणिः मूर्खः मूर्खा मूर्खम् ॥

षडिति षकारनकारान्तास्संख्यावाचिनोऽस्मन्नास्मत तथा युष्मदस्मदीति ङन्तमव्ययंच त्रिषु समाः लिंगकृत
विशेषरहिता इत्यर्थः यथा षट्स्त्रियः षट्पुरुषाः षट्कुलानि पंचस्त्रियः जनाः कुलानिच इति कति स्त्रियः
कति पुरुषाः कतिधनानि त्वं स्त्री त्वं पुमान् त्वं क्लीवम् अहं पुमान् अहं क्लीवम् तिङ् यथा स्त्री ब्रूते पुमान् ब्रू
ते अव्ययं नाना स्त्रियः नाना देशा नाना धनानि उच्चैस्तरुः उच्चैर्गृहम् तत्र पुर्य्यां वने देशाच षट्संज्ञकस्यापि म

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ४८ इति
लिंगादिसंग्रहवर्गः ५ इत्यमरसिंहकृतौ नामलिंगानुशासने सामान्यकाण्डस्तृतीयः सांग ए
॥ व समर्थितः समाप्तोयामरकोशः ॥

ख्यातर्गतत्वादेव त्रिलिंगत्वेन लब्धे सर्वनाम तद्धलका इति तेषामेवायं प्रपंचः परमिति लिंगलक्षणविशेषविधेयो
लिंगलक्षणयोर्विरोधे सति परमेव लक्षणमेव अमरपर्यायाः पुंस्त्वे इत्यस्य विशेषयोनेर्स्तेताराद्रसः द्यु
कमसिद्धलत्वक्लीवइत्यस्य विषयः इदमोजः इदं यशः इहाभयमाप्नोति इदं वृत्तः परत्वात्क्लीवम् शेषमि
ति इदंशत्यस्य विस्तरभयाद्यल्लिंगनामवनोक्तं तच्छिष्टानां पूर्वाचार्याणां महाकवीनां च प्रयोगाज्ज्ञेयम् यथा॰

प्र॰ उभयीनेत्रयोरित्यत्रस्त्रीनपुंसकत्वमनिष्टस्यपारीम्भमयेनजान्तुनोरितिमात्रः यदाउभाववयवैायस्येमन्य।
२५ पदार्थेतयपवाच्यत्किंगतम् यथाउभयोयद्दतिः उभयोभागः उभयेवर्षा एवंत्रितयंत्रितयीदेवात्मात्रित
योत्रितयः त्रितयोज्वरः प्रधानोरोगाणामितिप्रधानस्यपुंस्त्वम् तथागोधापुंस्पविस्त्रीयोदानपुंसकेषि।
स्मादिकम् हनीयमिति एवंशिष्टप्रयोगतोज्ञेयम् इतिलिङ्गादिसंग्रहवर्गाःसमाप्तः ॥

212

२५

५१